

سیر و سفر زنان از منظر قرآن و روایات

دکتر مرتضی رحیمی^۱
سیده زهرا موسوی سادات^۲

■ چکیده

در قرآن آیات متعددی پیرامون سیر و سفر زنان و اهمیت آن آمده است. این آیات به پنج دسته تقسیم می‌شوند، در برخی از آیات از «سائحات» که گردشگری زنان را نتیجه می‌دهد سخن به میان آمده است. سفرهای علمی که مورد تأکید اسلام است هر دو جنس زن و مرد را شامل می‌شود؛ هر چند که برخی از مذاهب فقهی اسلامی از لزوم همراهی محرم در سفر سخن گفته‌اند، دانشمندان شیعه آن را لازم نمی‌دانند، سیره پیامبر(ص) نیز جواز سیر و سفر زنان را اثبات می‌کند، هر چند برای زنان شرایطی، همچون رعایت حجاب و عفاف، متانت در گفتار را.. مورد تأکید قرار می‌دهد. از روایات برمی‌آید که در مورد زنان، تفاوتی بین سفرهای مستحبی، همچون زیارت معصومین(ع) و زیارت واجب، همچون حج وجود ندارد، وقوع خارجی گردشگری زنان که در قرآن نیز از آن سخن گفته شده جواز گردشگری زنان را نتیجه می‌دهد.

■ کلید واژه: سیر و سفر زنان، همراهی محرم، سفر مستحب، سفر واجب، سفر علمی

۱- عضو هیات علمی دانشگاه شیراز

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه پیام نور قم

■ زن و مرد از دیدگاه قرآن :

با توجه به اینکه مهمترین متون اسلامی معجزه ی پیامبر اعظم (ص) می باشد با دقت و تحقیق در قرآن کریم می توان به خوبی در یافت که قرآن تبعیضی بین زن و مرد قرار نداده و مرد را بر زن ترجیح نداده است و در همه ی خطاب ها به صورت عام انسان ها را بدون در نظر گرفتن جنسیت مورد خطاب قرار داده است. این که زن در قرآن از چه جایگاه عظیمی برخوردار است به دلیل آن است که انسان در قرآن جایگاه عظیمی دارد، زیرا قرآن کریم برای هدایت مرد تنها نیامده است بلکه برای هدایت انسان آمده است. آیات ذیل به عنوان نمونه مدعای یاد شده را تأیید می کنند :

« من عمل صالحا من ذکر او انثی و هو مؤمن » هر کس عمل نیکی انجام دهد چه زن و چه مرد او مؤمن است . « سوره ی نحل آیه ی ۹۷ » و « انی لا اضع عمل عامل منکم من ذکر او انثی » عمل نیک هیچ مرد و زنی را بدون مزد نگذارم . « سوره ی آل عمران آیه ی ۱۹۵ » یعنی

سیر و سیاحت در مکتب اسلام جایگاه خاصی دارد و بر اهمیت و ضرورت آن چه در آیات قرآن کریم و چه در روایات و متون مذهبی بسیار سفارش شده است. این تأکید به دلیل فواید و آثار گوناگونی است که در سیر و سیاحت نهفته است و انسان در طی مسافرت به آنها می رسد. با تأمل در قرآن و احادیث در می یابیم که یکی از حکمت های تأکید اسلام بر سیر و سیاحت آثار گوناگونی است که در رشد و کمال انسان دارد. مطالعه ی آثار تاریخی ، عبرت گیری از احوال و آثار گذشتگان ، رشد نیروی تفکر و تعقل انسان ، تفکر در اسرار آفرینش و آشنایی با آیات و پدیده های خداوند، دانش اندوزی و کسب تجربه ، آشنایی با آداب و راه و رسم زندگی دیگر مردمان ، تحصیل منافع اقتصادی ، سلامت روح، دفع اندوه ها و ناراحتی ها و ... از جمله آثاری است که در آیات و روایات برای سیر و سیاحت ذکر شده و موجب افزایش آگاهی و بصیرت انسان می شود.

ندارند. همان گونه که دادن زکات بر زن و مرد واجب؛ زن و مردی هم که در راه مانده باشند از این سهم می توانند استفاده کنند «سوره ی توبه آیه ی ۶۰»

۴- قرآن در برخی آیات از زنان مؤمن به عنوان (سائحات) و از مردان به (سائحین) یاد کرده است. «سوره ی توبه آیه ی ۱۱۲ و سوره ی تحریم آیه ی ۵»، سائح به کسی گفته می شود که برای هدفی درست به گردشگری می پردازد.

۵- در شماری از آیات نمونه های از انسان هایی که در زمین به سیر و سفر پرداخته اند آمده است که می تواند الگویی برای زنان و مردان مسلمان جهانگرد باشد. «در این باره آیاتی که در آن قصه ی خضر (ع)، موسی (ع) و ابراهیم (ع) آمده است مطالعه کنید.»

آیاتی که به سیر و سفر امر می کنند: قرآن کریم در آیات زیادی به سیر و سفر در زمین برای عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان و آگاهی از چگونگی آفرینش فرمان داده است، با توجه به آیات ذکر شده که در قرآن زن و مرد به عنوان انسان مورد خطاب قرار گرفته اند و هر کجا در قرآن امر به سیر و سفر شده به همه ی انسان ها

چه مرد و چه زن پاداش عمل نیک خود را از خدا خواهند گرفت .

با توجه به اصل اشتراک مرد و زن در تکالیف ، آیات و روایاتی که انسان را به سیر و سفر و گردشگری روی زمین دعوت می کنند ویژه مردان نیست ، زنان نیز در این تکلیف شریک اند در نتیجه زنان ، همانند مردان مجازند که به سیر و سفر و گردشگری بپردازند.

قرآن و سیر و سفر زنان:

آیات چندی در قرآن درباره سیر و سفر زنان سخن می گویند که می توان آنها را به پنج دسته ذیل تقسیم نمود:

۱- در پاره ای از آیات مسلمانان با اهداف ویژه ای به سیر و سفر و گردشگری در روی زمین فراخوانده شده اند. «سوره ی آل عمران آیه ی ۱۳۷-۱۳۸»

۲- در بسیاری از آیات کافران و مشرکان نکوهش شده اند که چرا برای عبرت آموزی به سیر و سفر نپرداخته اند. «سوره ی انعام آیه ی ۱۱»

۳- در شماری از آیات قرآن سهمی از زکات به (ابن سبیل) اختصاص داده شده است یعنی کسانی که به سفر رفته اند و پولی برای برگشت به خانه و یا وطن خود

﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ أَنْظِرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ [ای پیامبر! به مردم] بگو در زمین سیر کنید و به سرانجام و چگونگی کار مجرمان بنگرید. «سوره ی نمل / ۶۹»

﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ أَنْظِرُوا كَيْفَ نَدَا الْخَلْقِ﴾ [ای پیامبر به مردم] بگو در زمین سیر کنید و بنگرید چگونه خداوند آفرینش را آغاز کرده است؟

«سوره ی عنکبوت / ۲۰»

امر شده به این نتیجه می رسیم که خداوند در قرآن در خصوص گردشگری و سیر و سفر زنان نه تنها موانعی ایجاد نکرده و محدودیتی در مقایسه با مردان مطرح ننموده بلکه به عنوان یک امر مهم آن را مورد تأکید قرار داده است و خداوند همه ی انسان ها را به عبرت گرفتن امر نموده است، برخی از عبرت ها در سیر و سفر است از جمله:

﴿قُلْ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِ كَانُوا أَكْثَرَهُمْ مُشْرِكِينَ﴾ [ای پیامبر به مردم] بگو در زمین سیر کنید و به سرانجام گذشتگان که بیشتر آنان مشرک بودند بنگرید

﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا وَكَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ پیش از شما سنت و قوانینی در میان مردم وجود داشت پس در زمین سیر کنید و سرانجام کار تکذیب کنندگان [حق]

را بنگرید. «آل عمران / ۱۳۷»

﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ أَنْظِرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ [ای پیامبر] بگو در زمین سیر کنید و بنگرید سرانجام کار تکذیب کنندگان [حق] چگونه بود.

«سوره ی انعام / ۱۱»

﴿فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ در زمین سیر کنید و سرانجام تکذیب کنندگان [حق] بنگرید.

«سوره ی نحل / ۳۶»

ضروری است.

با دقت در این آیات پی خواهیم برد که زندگی بشر بدون سیر و سفر از نگاه قرآن ناقص است با این تفاسیر گردشگری لازمه ی تکامل وجود زن به عنوان انسان و بشر می باشد، از این روی خداوند در قرآن نه تنها زنان را از گردشگری و سیرو سفر منع نکرده است بلکه به عنوان انسان به آن ها در این خصوص امر شده است که سیر و سفر برای تحقیق و عبرت و شناخت امری ضروری است.



سوره ی تحریم، از جمله سائح بودن از دیگر زنان ممتاز بوده و خیر النساء می گردند. قرآن در آیه مورد بحث، سیاحت و گردشگری برای زن یک امتیاز دانسته و آن را برابر با ایمان، عبادت، توبه و دیگر صفات والای انسان می داند و با این اوصاف زن ممتاز می شود که این خود دلیل محکم برای تأکید اسلام بر گردشگری و سیاحت، و سیاحت در راستای تدبیر و طی طریق عرفان و معرفت خداوند می باشد.

۱۰- حدیث:

مسافرت در روایات مورد تشویق قرار گرفته است. زیرا گردشگری بیشتر بلکه همیشه در مسافرت های برون مرزی و دیدار از دیگر کشورها به مسافت کم مانند رفتن از شهری به شهر دیگر نیز اطلاق می گردد. و هر کدام از این روایات به صورتی اهمیت سفر یا گردش را مطرح می کنند.

• سفر علمی:

یکی از سفرهای که در اسلام بدان سفارش شده سفر علمی است. پیامبر اسلام طلب علم را بر مردان و زنان مسلمان واجب دانسته و دانش آموختن و کسب معارف دینی را از ارکان اساسی سعادت انسان به شمار آورده است و این تشویق و ترغیب تا

در سوره ی تحریم به اوصاف زنان پاکدامن و شایسته اشاره شده که از جمله اوصاف آنان «سائحات» بودن آنان است و با این اوصاف ارزنده، شایستگی ازدواج با پیامبران(ص) و افراد صالح را بدست می آورند.

«عسی ربه ان تطلقن ان یبدله و ازواجاً منکنّ مسلمات مؤمنات قانتات تانسات عبادات سائحات نبیات وایکاراً» اگر پیامبر شما را طلاق دهد، امید است پروردگارش همسرانی بهتر از شما برای

او قرار دهد "همسرانی مؤمن، متواضع، عابد، هجرت کننده، غیره باکره و باکره. «سوره ی تحریم / ۵»

سائح به مفهوم روان و جاری است و عرب ها به آب جاری که پیوسته در حال جریان است سائح می گویند به همین تناسب به کسی که همواره در سفر و گردش است(سائح وسیاح) گفته می شود.

« فضل بن حسن طبرسی، ۵۳/۱۰ » به تعبیر دیگر، سائحات کسانی هستند که در راه اطاعت و بندگی خداوند گام نهند. « همان ۶۰/۱۰ » و زنان با داشتن صفات های هشت گانه ی یاد شده در آیه ی ۵



سفر جان خود را از دست بدهد در صف شهیدان قرار خواهد گرفت.

برحسب روایتی که در منابع اهل سنت از پیامبر اسلام (ص) نقل شده آن حضرت در ستایش زنان انصار فرموده است «زنان انصار زنان خوبی اند، حیا و خجالت مانع از آن نمی شود که درباره ی مسائل دینی پرسش کنند و به علم و آگاهی دست یابند.» «المتقی الهندی، ۹ / ۶۳۷»

حضرت فاطمه (س) فرمودند: «از پدرم (صلوات الله علیه) شنیدم که می فرمود: عالمان پیرو ما در روز رستاخیز محشور می شوند، آنگاه بر حسب دانش آنها و میزان کوششی که در راهنمایی بندگان خدا انجام داده اند، از خلعت های کرامت بر تن آنها کنند...» «النوری طبری، ۱۴۱۱ ق، ۱۷ / ۳۱۸»

ممکن است گفته شود اسلام نسبت به پیشرفت تحصیلی زنان محدودیت هایی را دارد از جمله محدودیت های اسلام در زمینه ی اختلاط مردان و زنان، حجاب زنان، ممنوعیت ایشان از مسافرت بدون همراهی شوهر یا یکی از محارم و سرانجام قید و بند های ناشی از ازدواج، به طور قهری زنان را از نظر پیشرفت تحصیلی در

مرحله ی وجوب همگانی آن مورد تأکید قرار گرفته است تا آنجا که پیامبر اسلام می فرماید: «طلب العلم فريضة علم كل مسلم و الا إن الله يحب بغاة العلم» طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است آنگاه باشید که خداوند جویندگان دانش را دوست دارد. «کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۷۸/۱»

در جای دیگر علی (ع) می فرماید: کسی که بر آموختن و کسب دانش مسافرت کند مانند مجاهد در راه خداست. «کلینی، ۴۰۷ ق، ۱۷۵/۱» همچنین از پیامبر اکرم (ص) روایت شده که فرمود: «هر کسی در راه کسب و دانش و فضیلت از خانه ی خود خارج شود و به سفر رود هفتاد هزار فرشته او را همراهی و برای او طلب آموزش می کنند.» «علامه مجلسی، ۱۴۱۳ ق، ۱۷۳/۱»

در روایات دیگری از پیامبر (ص) تأکید بر سفر گردیده که حتی در سفر اگر انسان به مال و سرمایه نرسد ولی به اندیشه و فکر افزون خواهد شد. با توجه به روایات مذکور ذهن انسان متوجه ارزش سفر علمی می شود که مسافر راه کسب علم و معرفت مورد حمایت فرشتگان است یا مانند مجاهد در راه خداست به این معنی که اگر در این

موقعیت پایین تری نسبت به مردان قرار می دهد.

در پاسخ می توان گفت اولاً این امر به خودی خود نمی تواند دلیلی بر رد این احکام باشد مگر زمانی که ارزش ها و اهداف مطلوب از این احکام را خدشه دار کنیم برای مثال وجوب حجاب برای زنان یا ایجاد برخی محدودیت ها در مسافرت زنان، به منظور هدفی مانند بالا رفتن ضریب امنیت جنسی زنان در نتیجه سلامت اخلاقی جامعه صورت گرفته است. از سویی این ادعا

که مخالفت اسلام با اختلاط مردان و زنان مانع پیشرفت علمی زنان است ادعایی نادرست می باشد که هیچگونه شاهی ندارد و تجربه ی موفق زنان با حجایی که در ایران و سایر کشورهای اسلامی و حتی در کشورهای غربی به سطوح عالی دانش دست یافته اند نادرستی آن را بیشتر نشان می دهد.

در مورد مسافرت زن بدون همراهی شوهر یا یکی از محارم گرچه در بیشتر مذاهب اهل سنت ممنوعیت شدیدی در نظر گرفته شده، برحسب روایات نقل شده از امامان شیعه چنین سفری به خودی خود منعی ندارد مگر این که خود زن قابل اطمینان

نباشد یا اینکه از ناحیه ی دیگری خطری او را تهدید کند، در غیر این صورت همراهی محارم الزامی نیست، هر چند وجود همراه در هر صورت اولویت دارد. «الحرالعاملی، ج ۸، باب ۵۸، ص ۱۱۰-۱۰۸»

با دقت در مفاهیم این حکم در می یابیم که محدودیت چندانی از سوی این حکم برای پیشرفت علمی زنان پیش نمی آید، در بسیاری از موارد نیز با اتخاذ تدابیر حمایتی می توان موانع را بر طرف نمود.

نقش سفر در سلامت جسم و روح:

برخی از روایات معصومین برای تأکید سفر برای سلامت و تندرستی روح و جان انسان و فواید مادی آن اشاره می شود. از جمله پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «سافروا و تصحوا و ترزقوا» مسافرت کنید تا تندرست و سالم بمانید و رزق و روزی بدست آورید. «المتقی هندی، ۶ / ۷۰۱» و نیز می فرماید: «سافروا تصحوا و تغنموا» مسافرت کنید تا تندرست شوید و غنیمت بدست آورید. «پاینده، ۱۳۸۵ ش، ص ۴۳۷»

تجزیه و آموزه های علمی نشانگران هستند که یکی از مهمترین عوامل ایجاد سلامتی در روح و جسم انسان مسافرت است که

نقل مکان از یک محیط به محیط دیگر موجب شادابی و فرحناکی روح می شود و شادابی روح نیز باعث سلامت و شادابی جسم خواهد شد همانگونه که سلامت روح نیز در گرو سلامت جسم می باشد. همانگونه که پیامبر(ص) می فرماید: «هرگاه زندگی برای یکی از شما تنگ و دچار افسردگی خاطر شد پس در زمین مسافرت کند و در جستجوی احسان و نعمت های خدا برآید و مبدا نفس خود و خانواده ی خود را غم زده و محزون کند.» نعمان بن محمد تمیمی مغربی، ۱۳/۲»

• مزاق شریعت :

برای دست یابی به مزاق شریعت افزون بر قرآن کریم و روایات رسیده باید دید زنان پیامبر (ص) و امامان(ع) و نزدیکان آنان چگونه عمل می کرده اند، رفتار زنان مسلمان در صدر اسلام چگونه بوده است؟ به نمونه هایی اشاره می شود:

۱- با نگاهی گذرا به تاریخ اسلام می یابیم که در صدر اسلام زنان به تنهایی و یا به همراه شوهران خود در صحنه های پیکار و جهاد با دشمن برای امداد گری و تهیه ی آب و غذا و ... حضور می یافته اند و در صورت نیاز، به نبرد نیز می پرداخته اند،

چنانچه در جنگ خیبر زنان با اجازه ی پیامبر شرکت داشته اند که مجروحان را مداوا و آب و غذا برای رزمندگان تهیه می کردند. همچنین ام سنان اسلمیه « طبقات الکبری، ابن سعد، ۸ / ۲۹۳» ام مطاع « طبقات همان ۸ / ۲۹۲» و ... با اجازه ی پیامبر در جنگ شرکت کردند یکی از زنان بنی غفار گفته: به هنگام عزیمت پیامبر (ص) به خیبر، با عده ای از زنان بنی غفار، خدمت آن حضرت رسیدیم و عرض کردیم می خواهیم با شما همراه باشیم، مجروحان را مداوا کنیم، مسلمانان را در حد توان کمک کنیم پیامبر(ص) فرمود: «خرجی علی برکاه الله» آن حضرت اجازه فرمود و دعا کردند. « (سیره ی نبویه) ابن هشام، ۳ / ۳۵۶ عمر رضا کحاله، ج / ۳۳»

در جنگ زنی به نام(نسیبه) برای امدادگری شرکت کرده بود ولی به هنگام سختی کارزار و فرار بسیاری از جنگجویان مسلمان از میدان جنگ، خود را به پیامبر(ص) رساند و به دفاع از آن حضرت پرداخت، به گونه ای که زخم های بسیاری برداشت، پیامبر(ص) از وی تجلیل کرد و وقتی آن حضرت از حمراء الاسد برگشت



ام الخیر، از زنان تابعی نیز در جنگ صفین شرکت کرد و با نطقهای مهیج خود روح شجاعت و حماسه آفرینی را در سربازان علی (ع) تقویت می کرد. تأثیر کار او به گونه ای بود که سالها بعد معاویه او را بر این کار سرزنش کرد، اما او پاسخی کوبنده و شجاعانه داد. (سیدمحسن امین، ۴۷۶/۳، ذبیح الله محلاتی، ۳/۳۸۳)

ام هیثم، یکی دیگر از زنان مسلمان است که همراه با شوهر خود در سپاه معاویه بوده است. ولی چون پیرو علی (ع) بود اخبار سپاه معاویه را به علی (ع) می داد. «ابن ابی الحدید، ۹۲/۴» اینها و دهها نمونه ی بارز دیگر، حکایت گر حضور فعال زنان در اجتماع و سیر و سفر آنان برای کمک رساندن به مجاهدان اسلام بوده است.

۲- زنان در صدر اسلام به خدمت پیامبر (ص) رفت و آمد داشتند. پرسشهای خود را از آن حضرت می پرسیدند. شمار زیادی از این زنان به مقام بلند راویان احادیث پیامبر (ص) راه یافتند. پیامبر (ص) به این رفت و آمد ها خرده نمی گرفت و آن را خلاف شرع نمی دانست که ایشان بارها با عمل خود آن را تأیید کرده است، مثلاً روزی پیامبر (ص) در جمع صحابه نشسته

پیش از آن که به خانه برود از حال نسبی که در خانه بستری بود جويا شد وقتی که خبر سلامتی او را شنید بسیار خوشحال شد. «ابن ابی الحدید، ۱۳۷۷ق، ۳۶۶/۱۴» همچنین واقدی می نویسد: چهارده زن از جمله فاطمه دختر رسول خدا (ص)، به أحد آمده بودند غذا و آب سربازان را بر پشت خود حمل می کردند به مجروحان آب می دادند و آنها را مداوا می کردند. «المغازی، واقدی، ۲۴۸/۱»

شماری از زنان صحابی، در جنگ های گوناگون شرکت کرده اند از جمله ام عطیه می گوید: در هفت غزوه همراه پیامبر (ص) بودم، غذا برایشان می پختم و از اثاثیه ی آن ها محافظت می کردم، مجروحان را مداوا کرده و به کار مریضان می پرداختم. «طبقات الکبری، ابن سعد، ۴۵۵/۸»

لیلا غفاری زنی مجاهد و رزمنده بود، با پیامبر (ص) به غزوات می رفت، مجروحان را مداوا می کرد و به امور مریضان می پرداخت و هنگامی که علی (ع) برای سرکوبی اصحاب جمل، به بصره رفت همراه آن حضرت بود. «سیره النبویه، ابن هشام، ۳۵۶/۳»



بود. اسماء که زنی فاضل و سخنور بود و به خطیب زنان شهرت داشت، بر آن جمع وارد شد و پس از احترام به پیامبر (ص) عرض کرد: به نمایندگی از سوی زنان پرستشی دارم و پرسش خود را مطرح کرد. پیامبر (ص) و اصحاب گوش می دهند. حضرت رو به یاران نمود و در تشویق و تحسین فرمود:

«هل سمعتم مسأله امراه قط احسن من مسألتها فی امر دینها من هذه» آیا تاکنون به این زیبایی که این زن درباره ی دینش سوال کرد از کسی شنیده اند؟ «سیره ی نبویه، ابن هشام، ۱/ ۳۵۶، عمررضا کحاله، ۴/ ۳۳۶، «آن گاه پیامبر (ص) پاسخ داد و فرمود: آنچه را گفتم به همه ی زنانی که از سوی آنان نمایندگی داری ابلاغ کن. از روایات یاد شده بر می آید که حضور زنان در مجامع، برای فراگیری مسائل دینی، امری عادی، بلکه خوشایند بوده است.

۳- گروه زیادی از زنان مسلمان در صدر اسلام، برای امر به معروف و نهی از منکر به سیر و سفر پرداخته و با حکومت هایی چون معاویه و حجاج ابن یوسف ثقفی و ... در گیر شده اند. چنانچه سوده، از قبیله ی همدان، پس از شهادت حضرت علی (ع) برای شکایت از حاکمی که معاویه بر آنان گمارده بود، به شام آمد و پس از گفتگوی بسیار، معاویه مجبور شد که به خواسته ی او تن در دهد.

زرقا، یکی دیگر از زنان مسلمان بود که از کوفه به شام آمد «بحار الانوار ۴۱/ ۱۱۹- ۱۳۰» و در برابر معاویه ایستاد. «العقد الفرید، ابن عبدربه، ۱/ ۳۴۷» همچنین ابن عبدربه، در عقدالفرید، نام های بسیاری از زنانی که در برابر معاویه ایستاده اند، آورده است. ام سنان بنت خیثمه، عکرشه بنت اطربش، بکاره هلالیه، درامیه حجونیه، ام الخیر بنت حریش، از جمله این افراد هستند. «همان، ۳۴۹، ۳۵۳، ۳۵۴»

سیره پیامبر (ص) و معصومان (ع) و متشرعان در رابطه با زنان بویژه بستگان خود دلیل دیگری بر این مدعاست. به چند نمونه اشاره می شود:

۱- به نقل از شیعه و سنی پیامبر اکرم (ص) در مسافرت ها و جنگ ها به قید قرعه یکی از همسران خود را همراه می برد. «جلال الدین سیوطی، ۵/ ۲۵، المنارج ۱۱، ص ۵۳، علامه طباطبایی، ۱۸/ ۹۶»

سوی آنان نمایندگی داری ابلاغ کن. از روایات یاد شده بر می آید که حضور زنان در مجامع، برای فراگیری مسائل دینی، امری عادی، بلکه خوشایند بوده است.

۳- گروه زیادی از زنان مسلمان در صدر اسلام، برای امر به معروف و نهی از منکر به سیر و سفر پرداخته و با حکومت هایی چون معاویه و حجاج ابن یوسف ثقفی و ... در گیر شده اند. چنانچه سوده، از قبیله ی همدان، پس از شهادت حضرت علی (ع) برای شکایت از حاکمی که

آن توجه داشته باشد از آن میان می توان به رعایت عفاف و حجاب، متانت در گفتار و رفتار، اجازة همسر برای جهانگردی، همراه محرم در سفر برای زن اشاره نمود.

• رعایت عفاف و حجاب:

از دیدگاه اسلام بی حجابی با عفاف سازگار نیست. در سوره ی نور آیاتی که مربوط به عفاف و حجاب است، وظیفه ی زن و مرد را در معاشرت ها و رفت و آمد ها با یکدیگر بر ۳ اصل زیر مبتنی می داند:

۱- مردان و زنان باید از نگاه های مسموم به یکدیگر بپرهیزند.

۲- مردان و زنان مسلمان باید عقیف و پاکدامن باشند.

۳- زنان باید پوشش داشته باشند، آرایش و زیور خود را در نزد نامحرمان آشکار نکنند و در صدد تحریک و جلب توجه مردان برنیایند.

با وجود شرط و محدودیت یاد شده ، زن می تواند به سیروسفر برود با این حال، حجاب و دیگر وظایف خود را نیز به خوبی رعایت کند، لازمه ی گردشگری بی حجابی و بی بندوباری نیست. و حجاب محدودیت نمی تواند باشد بلکه مصونیت است و با توجه به آیات قرآن زنان برای این که از

۲- پس از جنگ جمل، حضرت علی (ع) چهل زن را مسلح کرد و برای پاسداری از عایشه از بصره تا مدینه فرستاد. «الجمل، شیخ مفید، تحقیق سید علی میر شریعتی»
«۴۱۵»

۳- امام حسین (ع) همسران، خواهران و دختران خود را به سمت کوفه و عراق برد. محمد بن حنیفه از سر خیر خواهی گفت: «حال که مصمم به رفتن هستی زنان و کودکان را با خود نبر»

امام (ع) فرمود: ان الله شاء یراهن سبایا»
«لهو خسا، سید بن طاووس، ص ۴۰»

۴- سخنرانی فاطمه زهرا (س) در جمع مهاجران و انصار. «طبرسی، تعلیق و تحقیق، محمدباقری موسوی خراسان، ۱/۱»
«۹۷»

• آداب و شرایط:

از آنچه گذشت برمی آید که حضور زنان مسلمان در عرصه های اجتماعی از جمله سیر و سفر و گردشگری جایز است و از آنجا که زن مسلمان پای بند به ارزش های اسلامی و دستور های دینی است، حضور او دارای شرایط و محدودیت هایی است که باید در همه ی تلاش های اجتماعی وی و از جمله در سیر و سفر به

در گذشته، زن های عرب خلخال به پا می کردند، برخی از آنان برای این که آن را به دیگران نشان دهند پا بر زمین می کوبیدند آیه ی بالا آنها را از این کار بازداشت.

زن در رفت و آمد ها نباید کاری کند که سبب تحریک و تهییج و جلب توجه مردان نامحرم گردد. شهید مرتضی مطهری در این باره گفته «مسأله حجاب، شهید مطهری، ص ۸۶»:

«شرافت زن اقتضا می کند هنگامی که از خانه بیرون می رود، متین، سنگین و با وقار باشد در طرز رفتار و لباس پوشیدنش هیچ گونه عمدی که باعث تحریک و تهییج شود به کار نبرد، عملاً مردم را به سوی خود دعوت نکند، زبانداری لباس نپوشد، زبانداری راه نرود، زبانداری و معنی دار به سخن خود آهنگ ندهد، چه آن که گاهی اوقات ژستها سخن می گویند، راه رفتن سخن می گوید، طرز حرف زدنش، حرف دیگر می زند.»

پس سیروسفر زن از دیدگاه قرآن و اسلام ممنوعیتی ندارد بلکه زن مسلمان هر جا که باشد باید متانت در گفتار و رفتار داشته باشد تا بهتر بتواند مسیر سعادت را طی کند و این را هم نمی توان محدودیت

اذیت و آزار دیگران مصون باشند حجاب را رعایت کنند.

بر اساس بینش اسلامی باید با آنچه سلامت اخلاق جامعه را خدشه دار می کند مبارزه و آن چه آن را تضمین می کند تقویت گردد از این روی، پاسداری از عفت اجتماعی، وظیفه ی همگان است. ولی سهم زنان در این بُعد سنگین تر و مهم تر است زیرا زن هایی که بی بندوبار هستند مردان را به گمراهی می کشانند.

• متانت در رفتار و گفتار:

زن و مرد هر دو باید از کارهایی که سبب فتنه در دین و اخلاقیان می گردد بپرهیزند، با وقار و متانت در اجتماع حاضر شوند. البته چون حرکت ها و حضور زن در جامعه حساس تر و راه لغزش برای او فراهم تر است، او باید به هنگام حضور دقیق تر باشد و از حرکت ها و رفتارهای خودش بیشتر مواظبت کند. چنانچه در آیه «ولا

يُضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنَ زِينَتِهِنَّ» زنان با هدف آشکار ساختن زینتهای خود پا بر زمین نکوبند. (نور/۳۱) این امر مورد تأکید قرار گرفته است.

مالی دارد و گاه غیر مالی است، در حقوق غیر مالی یکی از حقوق مرد بر زن پیروی از شوهر است. شهید مطهری در این باره گفته (مطهری، ۱۳۷۲ ش، ص ۸۸): «مصلحت خانوادگی ایجاد می کند که خارج شدن از خانه توأم با رضایت شوهر و مصلحت اندیشی او باشد، البته مرد هم باید در حدود مصالح خانوادگی نظر بدهد نه بیشتر.»

فقهای شیعه در کتاب های خود خارج شدن زن از خانه و یا سیروسفر را به دو گونه تقسیم کرده اند:

۱- خارج شدن زن از خانه و سفر برای انجام بکی از واجبات باشد.

۲- خارج شدن او برای امری مستحب یا مباح باشد.

صورت نخست مثل این است که زن بخواهد مسائل مورد نیاز خود را بیاموزد و یا این که مستطیع است و می خواهد برای حج سفر کند و یا در صورتی که واجب کفایی بر زن واجب عینی گردد. در این گونه موارد مرد حق ندارد او را از بیرون رفتن و سیروسفر باز دارد به روایتی در این خصوص اشاره می شود. محمد بن مسلم می گوید: از امام باقر (ع) پرسیدم زنی که

دانست بلکه به بوسیله ی این مواظبت بر گفتار و رفتار است که انسان می تواند طریق معرفت را طی نموده و به درجات برتر معنوی برسد. و این امر خاص زنان نیست بلکه مردان هم باید دقت در گفتار و کردار خود داشته باشند تا به سعادت می رسند.

• اجازه ی همسران برای

سیر و سفر:

آیا زن، باید برای جهانگردی باید از پدر یا شوهر خود اجازه بگیرد؟ اگر اجازه را لازم دانیم آیا بین سفرهای واجب و مستحب و مباح تفاوتی است یا نه؟

بی تردید اگر زن، شوهر نداشته باشد خارج شدن او از منزل و یا سیروسفر او هیچ منعی ندارد، اما تنها باید حدود و شرایط اسلامی را رعایت کند همانگونه که مرد باید هنگام خارج شدن از خانه و گردشگری حدود و معیارهای اسلامی را رعایت کند. البته اگر پدر از سفر دخترش جلوگیری نماید در این مورد، دختر از باب حقوق والدین باید از وی پیروی کند. اما زنی که ازدواج کرده است، به سبب ازدواج بر مرد به گونه ی متقابل حقوق و وظایفی واجب می گردد. این حقوق و وظایف گاه جنبه ی



وجود این مورد را نباید محدودیت نامید ، زیرا زن وشوهری که با هم زندگی می کنند باید مصالح را رعایت کنند تا بهتر بتوانند از زندگی با هم لذت ببرند ، زن و شوهر در این موارد باید باهم تفاهم داشته باشند و شرایط زندگی را طوری فراهم کنند که خود،همسر و فرزندان در مسیر زندگی با مشکلی مواجه نشوند، از این روی این خود زن و مرد هستند که می توانند با تفاهم با یکدیگر سیروسفر را برای زن فراهم کنند.

• همراه محرم در سفر زن:

آیا همراه محرم در سفر برای زن لازم است یا نه؟ در این باره شیعه و اهل تسنن دیدگاههای خاص خود را دارند:

دیدگاه شیعه

۱- فقهای شیعه بر این باورند که وجود همراه لازم نیست و زن بدون همراهی نیز می تواند سفر کند.

۲- سفر زن به تنهایی در صورتی که امنیت جانی، مالی و آبرویی تأمین باشد مانعی ندارد.

محقق حلی در این باره گفته: (محقق حلی، ۱۴۰۷ق، ۱/ ۲۴۹) «الرابعه لا یشتروا

حج بر او واجب است ولی شوهرش اجازه نمی دهد به این سفر برود، آیا می توانند بدون اجازه ی او به این سفر بروند؟ امام در پاسخ فرمود: «طاعة له علیها فی حجة الاسلام» پیروی زن از شوهر در حج واجب لازم نیست. «الحرالعاملی، ۱۴۱۴ق، ۸ / ۱۱۰»

اما اگر سیروسفر از گونه ی دوم باشد، یعنی سفر مستحب یا مباح باشد در اینجا اجازه ی شوهر لازم است ، روایات زیادی در این باره وجود دارد، از جمله روایتی که از امام جواد(ع) در این زمینه وارد شده است ، در این روایت اسحاق بن عمار از امام جواد (ع)

پرسیده که زنی ثروتمند، حج واجب خود را انجام داده است، ولی از شوهرش اجازه می خواهد که حج استحبایی انجام دهد آیا شوهرش می تواند او را باز دارد؟ امام فرموده اند: بله می تواند او را از حج استحبایی منع کند. «الحرالعاملی، ۱۳۹۶ق، ۸ / ۱۱۰» از این روی حج مستحبی چون با استمتاع که حق مرد است منافات دارد بدون اذن شوهر صحیح نیست. «نجفی، ۱۳۶۷، ۱۱۷ / ۲۳۲، ۲۳۳»

یکی از شرایط صدور گذرنامه برای زنان اجازه دادن شوهر به ایشان است ، با این

وجود المحرم فی النساء بل یکفی غلبه ظنّها
بالسلامة» وجود همراه محرم برای زنان در
سفر شرط نیست. بلکه اطمینان زن به
سلامت و امنیت در سفر کافی است

در روایتی معاویه بن عمار از امام صادق (ع)
پرسیده: آیا زن می تواند بدون سرپرست به
سفر حج برود؟ امام (ع) در پاسخ فرموده اند:
«لا بأس تخرج مع قوم ثقات» مانعی ندارد،
با گروهی که مورد اطمینان هستند
می توانند به حج بروند.
«الحر العاملی، ۱۳۹۶، ق، ۱۱۰ / ۸»

فقههای شیعه وجوب سفر حج را برای زن و
مرد یکسان می دانند. شرط اصلی سفر حج
برای زنان استطاعت است نه همراه و شرط
دوم امنیت است، این شرط در مورد مردان
نیز ضروری است، تنها تفاوت زن با مرد در
سفر آن است که زن نیاز به حفاظت
بیشتری دارد تا از دست راهزنان و سود
پرستان در امان باشد. در نتیجه همراه
محرم برای زن در سفر واجب نیست و سفر
زن بدون همراه از نظر شیعه صحیح است.
تنها محدودیت زن در سفر از نظر شیعه
نبودن امنیت است.

در خصوص سفرهای مستحبی، چون
زیارت قبور معصومین (ع) نیز در منابع

حدیثی شیعه بابی تحت عنوان «استحباب
زیارة النساء الحسین (ع) و سائر الائمة (ع) و
لو من سفر بعید.» (حر عاملی،
۱۴۰۹، ق: ۴۳۶/۱۴) به چشم می خورد که

سفر زیارتی زنان را جایز و بلکه مستحب
دانسته و برای آن پادشاهایی بیان شده است
، از جمله مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنِ الْحَكَمِ بْنِ
مِسْكِينٍ از اُمِّ سَعِيدِ الْأَحْمَسِيَّةِ نقل کرده که
گفته: نزد امام صادق (ع) آمدم که کنیزی
بر ایشان وارد شد و عرض کرد با مرکب نزد
شما آمدم، حضرت فرمود این مرکب

چیست کجا می خواهی بروی؟ عرض کرد
قبور شهداء را زیارت می کنم، فرمود: ای
اهل عراق جای شگفتی است از سفری دور
برای زیارت شهداء می آید و زیارت سید
الشهداء را ترک می کنید. عرض کردم سید
الشهداء کیست؟ فرمود: حسین بن علی،
عرض کردم من زنی هستم، فرمود برای
افراد مشابه تو (زنان) باکی نیست که به
زیارت قبر حسین (ع) بروند، عرض کردم
زیارت ما چه فایده ای (اجری) دارد؟
فرمودند: معادل یک حج و عمره و اعتکاف
دو ماه و روزه در مسجد الحرام است و حتی
اجری افزون بر آن دارد.

بسیاری از زنان شیعه در خصوص سفرهای زیارتی و غیر زیارتی خود سفرنامه نگاشته و در آن به تبیین نکاتی جالب پرداخته اند، از آن جمله می توان به سفرنامه اعتضاد السلطنه از زنان عصر قاجار اشاره نمود که در آن مکانهای زیارتی مکه و مدینه را ترسیم نموده است.

• دیدگاه اهل سنت:

بیشتر اهل سنت همراه محرم را در سیر و سفر برای زنان واجب می دانند. از باب نمونه: حنفیان پس از آن که بین شرایط وجوب حج و شرایط ادای آن فرق می گذرانند، وجود همراه را برای حج لازم می دانند. و اشاره می کنند که سومین شرط از شرایط واجب بودن ادای حج آن است که، شوهر یا یکی از محرمهای زن، همراه او باشد زن پیر و جوان در این حکم تفاوتی ندارند. البته لزوم وجود همراه برای زن در صورتی است که زن بخواهد از جایی به مکه برود که سه روز یا بیشتر راه باشد و اما اگر کمتر از آن اندازه باشد، بر او واجب است حج بگذارد، هر چند شوهر یا یکی از محرم هایش با او نباشند. (عبدالرحمن حریری، ۱/۶۳۳)

حنابله بر این باورند که بر زن، حج واجب نیست، مگر آن که شوهر یا یکی از محارم زن همراه او باشد. «همان: ۱/۶۳۵» مالکیان بر این باورند که در صورتی که شوهر یا یکی از محرم ها و یا گروهی مورد اطمینان برای همراهی وجود داشته باشند، حج بر زن واجب است و اگر نباشند واجب نیست. «همان ۱/۶۳۴»

همچنین شافعیه اشاره نموده اند که در صورتی حج بر زن واجب است که شوهر یا یکی از محارم و یا زنان مورد اطمینان، دو نفر یا بیشتر همراه او باشند. اگر تنها یک زن به عنوان همراه پیدا کند حج بر او واجب نیست، هر چند جایز است که حج واجب را همراه همان یک زن انجام دهد، بلکه واجب است به تنهایی برای ادای حج واجب مسافرت کند در صورتی که امنیت باشد. «همان: ۱/۶۳۶» بسیاری از دانشمندان اهل سنت با استناد به روایت «لعن الله زورات القبور» (نووی، بی تا: ۳۰۹/۵) در خصوص زیارت قبور توسط زنان سختگیری نموده و به عدم جواز آن حکم نموده اند.

رشید رضا (رشید رضا، «تفسیر المنار، ج

۱۱/۵۳) از دانشمندان اهل سنت، پس از



دارند، از جمله آن عوامل ایمان است، قرآن امنیت و آرامش را در ایمان داشتن معرفی نموده و فرموده: «الذین امنوا و لم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئک لهُم أَلَمَنٌ و هُم مُّهْتَدُونَ» آنان که به خدا ایمان آورده، و ایمان خود را به ستم نیالودند ایمنی آنها را است و هم آنان به حقیقت (به سرمنزل سعادت) راه یافته اند. (انعام / ۸۲)

با ایمان یک تکیه گاه روحی و مطمئن در نهاد آدمی ایجاد شده و باعث ایمنی و نجات او در جنگ با سختی ها، مشکلات و نارسایی های زندگی می گردد.

از جمله عوامل امنیت، تقوا و حجاب است. خداوند در آیه ۳۲ احزاب فرموده: (ای همسران پیامبر) مانند هیچ یک از زنان (دیگر) نیستید. اگر می خواهید پارسا و با تقوا باشید با ناز سخن نگوئید تا کسی که در دلش مرض است (بر شما) طمع ورزد و (لازم است که) گفتاری شایسته گوئید. یکی از مهمترین راه برون رفت از ناامنی اخلاقی برای زن ((حجاب)) است که از زیر مجموعه های تقوا است. حجاب زن او را از ناامنی های اخلاقی اجتماع مصون نگه می دارد. مهمترین اصل امنیت اجتماعی زن از نظر قرآن حجاب است که باعث می شود در

آن که (سائحون) در سوره ی توبه را به سیاحت و سیروسفر در زمین برای هدفی درست همانند: دانش آموختن، جهاد در راه خدا، هجرت در راه خدا و ... تفسیر نموده گفته: «علت این که برخی از مفسران (سائحات) را به روزه داران، تفسیر کرده اند، این است که بعید دانسته اند، خداوند زن را به خاطر سیاحت در روی زمین ستایش کرده است». ایشان پس از آن گفته: «در اسلام، سفر زن به تنهایی بدون شوهر و یا یکی از محرم هایش حرام است، اما اگر زن با شوهر و یا یکی از محرم هایش و با انگیزه و هدف درستی چون: آموختن دانش سودمند، عمل صالح، حفظ سلامتی و یا کسب رزق و درآمد، به سیروسیاحت بپردازد هیچ اشکالی ندارد که خداوند چنین زنانی را ستایش کند.» آن گاه ایشان استدلال می کنند که زنان پیامبر (ص) و یاران او، همراه آنان به سیروسفر می رفتند.

• آیا وجود امنیت و محیط آرام از شرایط جواز سفر زنان است؟

وقتی سخن از سفر زنان می شود آن هم سفر زنان بدون حضور خانواده بیشتر از هر چیز پای امنیت به میان کشیده می شود، عوامل چندی در ایجاد امنیت نقش بسزا

هیچ گونه مخالفتی را برای سیر و سفر او ندارد و در چارچوب قوانین اسلام می تواند به سیر و سفر بپردازد.

• نتیجه:

یکی از مسائل مطرح شده در قرآن کریم برای رسیدن به معرفت و دانش، کشف حقایق وجود و رسیدن به کمال و تعالی مسئله ی سیر و سیاحت می باشد. با توجه به ابعاد این مسئله در قرآن و روایات و منابع تفسیری و کتاب های حدیثی شیعه و سنی، سیر و سیاحت امری خدایی است که قرآن در انجام آن به صورت دستور و تأکید در قالب پرسش های تأکیدی یا انکاری و آوردن مثال ها و نمونه ها و چگونگی سیر و سیاحت به وضوح امر فرموده است و گاهی چهره ی مردان و زنان مؤمن را در ویژگی سیر و سیاحت آنان مورد تأکید قرار داده و کافران را به دلیل ترک سفر مورد نکوهش و سرزنش قرار داده است و مثال هایی به عنوان نمونه و الگوی جهانگردی و سیاحت از افراد عادی تا انبیای الهی و افراد شایسته، بیان فرموده است.

حتی در برخی موارد به سوگند نیز متوسل شده و آسمان ها و زمین و دریا و کشتی و حیوانات و وسایل دیگر مسافرت که گذشت

اجتماع مورد آزار و اذیت قرار نگیرد. در حقیقت حجاب سیر مطمئنی است برای زن جهت ورود او به میدان مبارزه ی اجتماع. یعنی زن می تواند فعالیت اجتماعی داشته باشد. زنان مسلمان می توانند با حجاب هم امنیت خود را در سیر و سفر حفظ کنند و هم فرهنگ ناب اسلامی را با رفتار و گفتار مناسب در سرزمین های دیگر گسترش دهند. تا کسانی که اسلام را مانع رشد و پیشرفت زنان می دانند به اشتباه خود پی ببرند.

مهمترین نیاز امروز زنان برای گسترش فعالیت های اجتماعی آنها ایجاد امنیت است و هر چه حضور زنان در عرصه های مختلف جدی تر و پررنگ تر باشد، امنیت آنها بیشتر خواهد شد، در حالی که تصور برخی افراد بر این است که امنیت زنان با انزوا و حاشیه نشینی آنها تأمین می گردد.

اسلام در جهت حفظ امنیت اجتماعی، طرفدار حجاب بیشتر و حداکثر بانوان بویژه زنان و دختران جوان در بیرون از منزل در مواجهه با نامحرم است. پس اگر زن خود از یک طرف عوامل امنیت را برای خود فراهم کند و از طرف دیگر به جایی که می خواهد برود شرایط امنیت وجود داشته باشد، اسلام

وقوع خارجی سفرهای گوناگون زنان بر اساس منابع تاریخی نشان از روایی آن در فرهنگ اسلامی دارد. سیر و سفر زنان علاوه بر آن که در آیات و روایات مورد اشاره قرار گرفته ، در کتب فقهی شیعه و اهل تسنن نیز مورد توجه قرار گرفته و درباره روایی و عدم روایی و نیز شرایط آن اظهار نظر شده است.

فهرست منابع و مآخذ:

- ۱- قرآن
- ۲- ابن هشام، سیره النبویه، دار احیاء التراث العربی، بیروت،
- ۳- ابن ابی حدید، محمد ابوالفضل ابراهیم، ۱۳۷۷ ق، شرح نهج البلاغه، دار احیاء التراث العربی، بیروت
- ۴- ابن سعد، محمد، بی تا، طبقات الکبری، دار صادر بیروت
- ۵- امین، سید محسن، اعیان الشیعه، ۱۴۰۳ق، دار التعارف للمطبوعات، بیروت
- ۶- ابن عبد ربه اندلسی، العقد الفرید، بی تا، دار الکتب العلمیه، بیروت
- ۷- تمیمی مغربی، نعمان بن محمد، ۱۳۸۳ق، دعائم الاسلام، دار المعارف
- ۸- پاینده، رسول، پیام رسول، ۱۳۸۵ش، سازمان انتشارات جاویدان
- ۹- حریری، عبد الرحمان، ۱۳۸۶ش، الفقه- علی المذاهب الاربعه، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی

زمان آنها را اثبات می نماید نیز خود تأکیدی برای مسافرت و جهانگردی است.

قرآن سیر و سفر را وسیله ی خدا شناسی و خود شناسی معرفی کرده است و به واژه های چون سیر، سیح، سفر، عروج و هجرت، انسا نها را به سیر و سفر و حرکت دعوت می نماید.

سیر و سیاحت عامل شکوفایی فطرت بشری و رسیدن به آگاهی و بصیرت و تحمل و بردباری و حتی روزی می باشد. روایات زیادی از معصومان نیز حاکی از نهفته بودن گنجینه های اسرار و علوم و معارف اسلامی در سفر است.

قرآن گاهی به صورت تشویق و گاهی به صورت تأکید به سفر و جهانگردی فرا می خواند و در امر جهاد، کسب علم و معرفت، رسیدن به امور معیشتی و امور دینی و عبرت پذیری، سیاحت را مورد تأکید قرار داده است. قرآن حتی به نکات اخلاقی سفر نیز اشاره دارد.

سفر بهترین وسیله برای از بین بردن حجاب های ظاهری و باطنی است که انسان هم به حقیقت ظاهر و برون می رسد و هم به حقایق درونی.

- ۱۰- حر عاملی ، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت
- ۱۱- حلی (محقق)، نجم الدین جعفر بن حسن ، ۱۴۰۷ ق ، شرایع الاسلام ، دارالاضواء ، بیروت
- ۱۲- رشید رضا، محمد، ۱۳۶۶هجری، تفسیر المنار،
- ۱۳- سید بن طاوس، علی بن موسی(۱۴۱۷ق) اللهوف فی قتلی الطفوف ، بی جا
- ۱۴- سیوطی ، جلال الدین، الدر المنثور، ۱۳۶۵، دار المعرفه
- ۱۵- طباطبایی، محمد حسین، ۱۴۰۷ق، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعهی مدرسین حوزه علمیه قم
- ۱۶- طبرسی ، فضل ابن حسن ، ۱۳۷۲ ش ، مجمع البیان فی تفسیرالقرآن ، تهران ، انتشارات ناصر خسرو
- ۱۷- کحاله ، عمر رضا ، اعلام النساء ، مؤسسه الرساله ، بیروت ، ۱۹۵۹م
- ۱۸- کلینی ، محمد ابن یعقوب ، ۱۴۰۷ ق ، اصول کافی ، دار الکتب الاسلامیه ، چاپ چهارم
- ۱۹- المتقی الہندی ، ۱۴۰۹ ق ، کنز العمال ، مؤسسه الرساله
- ۲۰- مجلسی ، محمد باقر ، ۱۴۰۳ ، بحار الانوار ، بیروت ، مؤسسه الوفا
- ۲۱- محلاتی ، ذبیح الله ، ۱۳۷۵ش، ریاحین الشریعه، بی جا
- ۲۲- مزینانی ، محمد صادق، زنان و محدودیت های جهانگردی، مجله فقه ، شماره ۱۴
- ۲۳- مطهری ، مرتضی ، ۱۳۷۲ ش، مسأله حجاب ، چاپ سی و هشتم
- ۲۴- مفید ، محمد بن محمد ، ۱۴۱۳ ق ، الجمل ، تحقیق سید علی میر شریفی ، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه ی علمیه ی قم
- ۲۵- نجفی ، محمد حسن بن باقر ، ۱۳۶۷ ش ، جواهر الکلام ، داراحیاء التراث العربی ، بیروت
- ۲۶- نوری طبرسی ، میرزا حسن، ۱۴۱۱ق، مستدرک الوسائل ، مؤسسه آل البيت
- ۲۷- نووی ، محیی الدین، بی تا، المجموع ، دارالفکر
- ۲۸- وافدی ، المغازی ، نشر دانش ، قم ، ج ۱

